

А. П. Шукаловіч

МОЎНЫЯ СРОДКІ СТВАРЭННЯ КАНТРАСТУ Ў БЕЛАРУСКІХ ПАРЭМІЯХ

У артыкуле на матэрыяле беларускіх парэмій разглядаецца кантраст як тэкстаўтваральны кампазіцыйны прыём, заснаваны на супрацьпастаўленні моўных адзінак, які садзейнічае павышэнню выяўленчай выразнасці правербяільных выказаў, аналізуюцца такія кантрастаўтваральныя сродкі, як алюзія, каламбур, анты-метабола, выяўляецца сэнс і стылістычная роля гэтых прыёмаў, указваецца частата іх выкарыстання ў прыказках і прымаўках.

У стварэнні мастацкага вобраза для адлюстравання аб'ектыўнай рэчаіснасці ў парэміях выкарыстоўваюцца разнастайныя моўныя спосабы стварэння выяўленчай выразнасці. Як адзначаюць даследчыкі, асновай для стварэння кантрасту ў маўленні з'яўляюцца, як правіла, антанімічныя апазіцыі, у якіх супрацьпастаўляюцца розныя па сваіх якасцях і ўласцівасцях сутнасці [1, с. 248]. Дзякуючы палярнасці, якую даюць антонімы, у парэміях і ўтвараецца дакладнае ўяўленне аб прадмеце гаворкі. Антонімы з'яўляюцца найбольш распаўсюджаным сродкам стварэння кантрасту ў беларускіх прыказках і прымаўках, але ж ён не адзіны. Маецца цэлы шэраг прыёмаў, што ўтвараюць кантраст. Да іх адносяцца алюзія, каламбур, антыметабола.

Алюзія (лац. *allusio* – “намёк”) – троп, заснаваны на акцэнтаванні ўвагі ў мастацкім, публіцыстычным маўленні на пэўнай гістарычнай або сучаснай жыццёвай з'яве і выказванні аўтарскай думкі не прама, а завуалявана, праз намёк (іранічны, сатырычны або жартоўны).

Гэтаму тропу належыць значнае месца і ў беларускіх прыказках і прымаўках. Тут ён адыгрывае ролю сродку стварэння кантрасту, з'яўляецца даволі распаўсюджаным і частаўжывальным. Звернем увагу на наступныя прыклады: “Недалёка к міламу, да ў стору” [2, с. 8] – прыказка ўяўляе сабой яўнае супрацьпастаўленне, пэўную недасказанасць, што выклікае цікавасць і прымушае задумацца над канкрэтным яе зместам. А нясе яна ў сабе значэнне таго, што, калі ты закаханая, гэта не значыць, што ўсё будзе лёгка, прыйдзеца і пагараваць. “Абы мае бярозкі, а дубкі будуць” [2, с. 16] – яўны падтэкст прыказкі відавочны, бо ў прыказцы гаворыцца не канкрэтна пра такія дрэвы, як бярозы і дубы. Тут прысутнічае намёк на тое, што калі ў кагосьці ёсць пэўныя станоўчыя якасці, то дзякуючы ім усё патрэбнае прыйдзе само. “Не ўсім Даніла, камусь пападзецца і Гаўрыла” [2, с. 19] – уласныя імёны ў прыказцы не ўказваюць на канкрэтных асоб, гэта намёк, што азначае наступнае: не ўсе атрымаюць лепшае, камусьці прыйдзеца мець тое, што ён, магчыма, мець не хацеў. “Не жаніўся – тры анучы, ажаніўся – тры анучы” [2, с. 56] – намёк заключаны ў тым, што жанаты быў чалавек ці халасты, яго становішча ніяк не змянілася. “За сокалам і варона сакаліца, за добрым гаспадаром і свінка гаспадынька” [2, с. 63] – калі добры гаспадар, то і гаспадыня таксама добрая будзе, усё залежыць ад мужчыны. “Не ў твая рукі ўпала, каб лежачы спала: выспішся і бегаючы” [2, с. 63] – пра жанчыну, што патрапіла ў дом, дзе ляноце няма месца, дзе патрэбна заўсёды працаваць. “У людзях Ілля, а дома свіння” [2, с. 63] – пра чалавека, які за межамі дома паказвае сябе з лепшага боку, а дома ж праяўляе сябе як неахайны і брудны. “Кожная разумная жана, калі ёсць мех мукі і мех пшана” [2, с. 68] – добра жыве тая, мае славу, калі ў яе хаце ёсць тое, з чаго можна прыгатаваць ежу. “Як пачнуць жыта жаць, тады баб людзьмі зваць” [2, с. 74] – калі жанчыны будуць працаваць, тады яны будуць заслугоўваць павагу і мець права звацца

чалавекам. “Калі маеш дачку – дзяржы (май) гарэлку ў глячку” [2, с. 89] – калі ёсць дачка, да яе будуць прыходзіць у сваты, патрэбна мець, чым частаваць гасцей. “Кабылы не накорміш, дзеўкі не ўбярэш” [2, с. 90] – колькі кабылу ні кармі, яна ўсё роўна будзе хацець есці, параўнанне з дзяўчатамі, што заўсёды хочуць выглядаць прыгожа, ім заўсёды патрэбна набываць новае ўбранне. “На свежую кветачку пчолка ляціць, а на старую і чорт не глядзіць” [2, с. 95] – намёк на тое, што калі чалавек стары, то яго мала хто лічыць прыгожым.

Такім чынам, прыведзеныя прыклады ўказваюць на тое, што алузія вельмі часта ўжываецца ў прыказках і прымаўках як сродак стварэння кантрасту. Кантраст жа тут ствараецца дзякуючы пэўнаму падтэксту, намёку. З першага погляду ўсё можа здавацца празрыстым і відавочным, але значэнне прыказкі ўказвае на адваротнае, іншы бок парэміі.

Каламбур (фр. *calembour* – “гульня словамі”) – дасціпнае выказванне, троп, заснаваны на камічным сутыкненні аднолькавых па гучанні, але розных па значэнні слоў ці словазлучэнняў.

Што тычыцца ўжывання такога прыёму, як каламбур у беларускіх прыказках і прымаўках, ён сустракаецца не так часта, як у анекдотах, але прыклады з яго ўжываннем можна знайсці, праілюструем некаторыя з іх: “Не прыгожая прыгожа, а каханая прыгожа” [2, с. 7] – кантраст ствараецца пры дапамозе слова ‘прыгожа’, у першым выпадку гаворыцца пра прыгажосць знешнюю, а ў другім выпадку гаворыцца пра прыгажосць унутраную, нават калі знешне дзяўчына не адпавядае законам прыгажосці, для свайго каханага яна ўсё роўна будзе прыгожай. “Мука як мука, ды паганая рука” [2, с. 70] – у першым слове маецца на ўвазе мука як сродак, з якога гатуюць ежу, у другім жа выпадку на ўвазе маецца эмоцыя, некампортнае пачуццё, кантраст ствараецца на ўжыванні двух несумяшчальных паняццяў у адным сказе. “Не то піла, што піліць, а то піла, што шыю чырыць” [2, с. 71] – кантрастам выступае ўжыванне ў кантэксце прыказкі слова ‘піла’ ў розных, непадобных значэннях: у першым варыянце ‘піла’ азначае прадмет, з дапамогай якога рэжуць дрэва, а другім варыянце ‘піла’ – гэта жанчына, што сваімі словамі і дзеяннямі дапякае свайго мужа. “Даў бог дзеці, ды няма дзе дзеці” [3, с. 115] – кантрастаўтваральным сродкам з’яўляецца слова ‘дзеці’, што ўжываецца ў двух розных значэннях – ‘дзеці’ як істоты, што нараджае чалавек, і ‘дзеці’ ў значэнні дзеяння, у значэнні “не ведаю, што з імі рабіць”. “Ігумен ходзіць каля гугмен” [2, с. 167] – выкарыстанне слоў ‘ігумен’ і ‘гугмен’, у першым выпадку яно мае абазначае чалавека, а ў другім – прадмет, пабудову. “Здароваму ўсё здорава” [2, с. 212] – першы варыянт слова *здараваму* ўжываецца ў сэнсе фізічнага здароўя, медыцынскіх паказчыкаў, у другім варыянце *здорава* ўжываецца ў значэнні “добра, бесклапотна”. “Галава ўсяму галава” [2, с. 230] – кантрастаўтваральную функцыю набывае слова *галава*, у першым варыянце пад *галавой* разумеецца канкрэтная частка цела, самая галоўная, па сутнасці, частка, у другім выпадку пад *галавой* маецца на ўвазе ‘значнасць’, ‘важнасць’, гэта азначае, што без галавы нічога функцыянаваць не будзе. “У кожнага свая асечка: у багатага не варыць жывот, а ў беднага – печка” [4, с. 120] – слова *варыць* ужываецца ў двух супрацьлеглых значэннях, першае – кантэкстуальна падыходзіць да слова *жывот*, гэта азначае, што ён не можа пэўным чынам пераварыць ежу, а ў другім кантэксце *не варыць печка* слова *варыць* азначае тое, што яна не можа прыгатаваць ежу. “Прайдзісвет не пройдзе свет – у пастку ўваліцца” [4, с. 28] – першы варыянт – слова *прайдзісвет* азначае благага, гультаяватага чалавека, *не пройдзе свет* – падобнае па гучанні, але мае прамое значэнне. “Шукай, але не ашуквай” [4, с. 328] – кантраст ствараецца пры дапамозе слоў з каранем –*шук-*, але яны маюць зусім розныя значэнні, першае слова *шукай* – мае значэнне ‘рабіць пэўныя пошукі’, другі варыянт *ашуквай* – мае значэнне ‘рабіць падман, хлусіць’.

Каламбур не так часта сустракаецца ў прыказках і прымаўках як, напрыклад, алюзія ці іронія. Гэта абумоўлена сутнасцю саміх парэмій, як можна заўважыць, у іх структуры рэдка выкарыстоўваюцца аднолькавыя па гучанні словы. Але як сродак стварэння кантрасу ў некаторых з іх усё ж такі каламбур займае даволі значнае месца. Дзякуючы яму прыказкі і прымаўкі з'яўляюцца вельмі трапнымі і дасціпнымі выслоўямі, гэта надае парэміям новае, нязвыклае гучанне, стварае адпаведны каларыт.

Антыметабала (менш распаўсюджаныя назвы – антыметатэза, антыметалепса) – паўтарэнне ў другой частцы сказа слоў, якія ў першай частцы стаяць у іншым парадку, пры гэтым змяняецца іх сэнс. Тэрмін ўтвораны ад грэч. *ἀντί* – «супраць» і *μεταβολή* – «пераходжу», «змяняю».

Антыметабалу можна прасачыць па ўзоры наступных прыкладаў: «Мы ямо, каб жыць, а не жывём, каб есці» (прыпісваецца Сакрату). «Гэта не канец. Гэта нават не пачатак канца, а, магчыма, канец пачатку» (У. Чэрчыль).

У беларускіх парэміях антыметабала сустракаецца ў шэрагу наступных прыкладаў: *“Як жонка падобна да мужыка, так і мужык на жонку”* [2, с. 49]. *“Як хатку будавала, дык дзетак гадала; як дзеткі падраслі, дык і хатку растраслі”* [2, с. 120]. *“Маладосць – буйнасць, буйнасць – маладосць”* [2, с. 224]. *“Годы ідуць – не ждуць: зіма, лета – і год, лета, зіма – і год”* [2, с. 227]. *“Быў бы ум, то будзе рубль; не будзе рубля, як не будзе ума”* [2, с. 232]. *“Усе вумныя – лысыя, ды не ўсе лысыя – вумныя”* [2, с. 238]. *“Што дурань сапсуе, разумны направиць, а што разумны сапсуе, ніхто не направиць”* [2, с. 238]. *“Як баба да дзеда, так і дзед да бабы”* [4, с. 74]. *“Як ты мне, так і я табе”* [4, с. 74]. *“Лета на зіму, а зіма на лета працуюць”* [4, с. 86]. *Работа не забота, забота – калі няма работы* [4, с. 95]. *“Няма худа без добра, а добра без худа”* [4, с. 167].

Антыметабала надае прыказкам і прымаўкам адценне кантрасу дзякуючы таму, што словы размешчаны перакрываюцца, яны як бы адмаўляюць адзін аднаго, гэтаму дапамагае паўтор адных і тых жа слоў як у пачатку, так і ў канцы прыказкі. Антыметабала – з'ява не такая частая ў беларускіх парэміях. Прыкладаў з яе ўжываннем значна менш, чым папярэдніх сродкаў стварэння кантрасу. Гэта абумоўлена тым, што антыметабала ўяўляе сабой менавіта перакрываванне слоў, гэта значыць, яна мае пэўную структуру, з'яўляецца вынікам злучэння гэтых слоў і ўжывання ў адным кантэксце не проста аднолькавых паняццяў, што паўтараюцца ў адной частцы, а менавіта тых слоў, што адмаўляюць адно другое, ствараючы такім чынам кантрас. Антыметабала ў парэміях – прыём, які не толькі нясе кантрас у сваёй структуры, размяшчэнні слоў, але і сэнсава ўзмацняе атрыманы эфект.

Прааналізаваўшы беларускія парэміі на наяўнасць у іх моўных сродкаў стварэння кантрасу, мы можам прыйсці да высновы, што кантрас утвараюць шматлікія прыёмы і з'явы. Алюзія, іронія, каламбур і антыметабала надаюць кароткім па форме выслоўям вельмі насычаны, каларытны змест. Тут сустракаюцца самыя розныя паняцці. Беларускі народ вельмі доўга і карпатліва працаваў над стварэннем мудрых выслоўяў, а з дапамогай кантрасу гэтыя выслоўі сталі не толькі па-сапраўднаму мастацкі вартымі, а яшчэ і вельмі дасціпнымі і дарэчнымі ў розных жыццёвых сітуацыях.

Літаратура

1 Новиков, Л. А. Антонимия в русском языке (семантический анализ противоположности в лексике). – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 290 с.

2 Прыказкі і прымаўкі: у 2-х кн. Кн. 2; рэд. А. С. Фядосік. Мінск : “Навука і тэхніка”, 1976. – 616 с.

3 Шкраба, І. Крынічнае слова: Беларускія прыказкі і прымаўкі / І. Шкраба, Р. Шкраба; прадм. і ўступ. артыкул Р. Шкрабы. – Мінск: Маст. літ., 1987. – 286 с.

4 Беларускія прыказкі, прымаўкі, фразеалагізмы / склаў Ф. Янкоўскі. – 3-е выд., дапрац., дап. – Мінск: “Навука і тэхніка”, 1992. – 491 с.